

JANUSZ BUJAK
<https://orcid.org/0000-0001-8881-3134>
Uniwersytet Szczeciński

Rozwój doktryny o sukcesji apostołskiej w pierwszych wiekach Kościoła

ABSTRACT

THE DEVELOPMENT OF THE DOCTRINE OF APOSTOLIC SUCCESSION IN THE FIRST CENTURIES OF THE CHURCH

The article refers to the development of theological reflection on the apostolic succession in the First Century Church. It starts with the New Testament teaching on the successors of the apostles, then the teaching of Saint Clement of Rome, Saint Ignatius of Antioch, Saint Irenaeus and Tertullian is presented. Finally, the teaching of the Apostolic Tradition attributed to Saint Hippolytus of Rome is shown. It might be said, therefore, that the beginning of the teaching on the apostolic succession refers to the apostolicity of the local Churches among which the most important were those founded by the Apostles themselves, and the Church of Rome. They were the source of the apostolic faith for another local churches. The ceaseless succession of bishops dated back to the Apostles was the important factor in retaining the apostolic faith in the local Churches.

What confirmed the Church in being in the apostolic teaching was the communion with other Churches, retained due to the communion of their bishops who form a college similar to the College of Apostles.

KEYWORDS

bishop, ecclesiology, apostolic college, episcopal college, local church, apostolic succession, succession of faith

Kościół jest apostołski, głosi *Credo* nicejsko-konstantynopolitańskie, a ten przymiot wskazuje na szczególne miejsce apostołów w życiu Kościoła. Jego apostołskość jest ściśle związana z kolegium biskupów, którzy są następcami kolegium Dwunastu.

Od czasów reformacji protestanckiej trwa debata na temat urzędu święceń w Kościele, ponieważ kapłaństwo urzędowe, otrzymane w ramach sukcesji apostołskiej reprezentowanej przez biskupów, obdarzone kapłańską władzą składania ofiary i odpuszczania grzechów rozumiane jako różne od kapłaństwa powszechnego wynikającego z sakramentu chrztu, zostało odrzucone przez Marcina Lutra (1483–1546) i pozostałych reformatorów. Uważali oni, że tego rodzaju koncepcja urzędu kościelnego nie ma żadnego fundamentu w Piśmie Świętym, lecz jest raczej skutkiem degeneracji Kościoła i przyczyną nieszczęsnego podziału na świeckich i duchownych. Protestanci zachowują urząd kościelny, ale pozbawiony wszelkiego znaczenia kapłańskiego i sakramentalnego¹.

W odpowiedzi na te poglądy Sobór Trydencki (1545–1563) potwierdził tradycyjną naukę katolicką na temat kapłaństwa, zwłaszcza te jego aspekty, które zostały podważone przez Marcina Lutra. Dekrety soborowe stwierdzają zatem, że kapłaństwo jest sakramentem² (BF 543), mocno akcentują terminy *sacerdos-sacerdotium*, potwierdzając kultowo-kapłańską ideę urzędu kościelnego, którego zwieńczeniem jest kapłaństwo. Jego istotnym przeznaczeniem jest „władza konsekrowania i ofiarowania prawdziwego Ciała i Krwi Pana oraz odpuszczania i zatrzymywania grzechów”; nie jest to „jedynie funkcja i sam tylko urząd głoszenia Ewangelii” (BF 546), jak chcieli reformatorzy. Święcenia są prawdziwym, ustanowionym przez Chrystusa sakramentem, który udziela Ducha Świętego i wyciska niezatarte znamię. Z Bożego rozporządzenia hierarchia kościelna składa się z biskupów, kapłanów i diakonów. Biskupi są wyżsi od kapłanów przez to, że mają władzę bierzmowania i udzielania święceń (BF 551nn)³.

Zmiana podejścia do kapłaństwa nastąpiła na soborze watykańskim II (1962–1965). Porzucono wtedy piramidalną strukturę Kościoła (papież,

1 Por. *Ministeri nella Chiesa antica. Testi patristici dei primi tre secoli*, a cura di E. Cattaneo, Milano 1997, s. 19; J. Bujak, *Tożsamość sukcesyjna we współczesnej refleksji ekumenicznej i dialogach ekumenicznych*, w: *Teologia fundamentalna na straży tożsamości chrześcijaństwa*, red. P. Artemiuk, Płock 2017, s. 215–216; J. Bujak, *„Aby wszyscy byli jedno” (J 17,21). Wprowadzenie do zagadnień ekumenicznych*, Szczecin 2012, s. 124–131.

2 *Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, red. S. Głowa, I. Bieda, Poznań 1988 [dalej: BF].

3 Por. J. Bujak, *„Aby wszyscy byli jedno” (J 17,21)*, dz. cyt., s. 125, przypis 41.

biskupi, duchowni, świeccy) na rzecz schematu koncentrycznego. Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium* wyszła od Ludu Bożego jako całości, w ramach którego mamy rozróżnienie na duchownych, świeckich i osoby zakonne⁴. Był to skutek odkrycia wartości kapłaństwa wspólnego, chrzcielnego i dostrzeżenia, że te wartości przekazywane są we wszystkich kierunkach, nie tylko w jednym – z góry na dół. Podkreślono również charyzmatyczny wymiar Kościoła obok urzędu święceń. Te dwa punkty eklezjologii soborowej, oprócz zrównoważenia dotychczasowego zbyt instytucjonalnego rozumienia posług w Kościele katolickim, miały również znaczenie ekumeniczne, otworzyły bowiem Kościół na eklezjologie prawosławną i protestancką, które mają charakter bardziej charyzmatyczny, twierdzi Enrico Cattaneo⁵.

Joseph Ratzinger zauważył, że po soborze teksty Nowego Testamentu na temat posług często interpretowano w taki sposób, by wykazać brak ciągłości pomiędzy kapłaństwem Starego Testamentu i rodzącymi się posługami w Nowym. Wykluczano jakiegokolwiek podobieństwo do innych form kapłaństwa, podkreślano, że nowość posług chrześcijańskich polega na braku sakralności urzędu. Coraz bardziej skłaniano się ku protestanckiej teologii posług kościelnych, pytając, czy racji nie miał raczej Luter niż Trydent. Wielu teologów katolickich zaakceptowało protestancką wizję urzędu duchownego, ci zaś, którzy byli temu przeciwni, nie byli w stanie tego uzasadnić⁶.

Mimo półwiecza od zakończenia soboru watykańskiego II pytanie o kapłaństwo urzędowe jest wciąż aktualne. Świadczą o tym nie tylko dokumenty Urzędu Nauczycielskiego Kościoła, takie jak deklaracja *Inter*

4 Por. Z. Kiernikowski, *Kapłaństwo powszechne i kapłaństwo ministerialne*, w: *Sztuka bycia księdzem. Poradnik*, red. J. Augustyn, Kraków 2010, s. 34–41.

5 Por. *Ministeri nella Chiesa antica*, dz. cyt., s. 23–24.

6 Por. J. Ratzinger, *Kościół. Pielgrzymująca wspólnota wiary*, Kraków 2005, s. 139–141; A. Dulles, *Posługa kapłańska w świecie współczesnym*, Kraków 2005, s. 8–9. Kardynał Dulles zauważa, że protestanci odrzucili katolickie rozumienie kapłaństwa zdefiniowane na soborze trydenckim jako władza sprawowania Mszy Świętej i odpuszczania grzechów. „Ich zdaniem Chrystus zniósł urząd kapłański judaizmu i jest jedynym kapłanem Nowego Przymierza”. Sobór Watykański II, „nie odrzucając tradycyjnej koncepcji kapłaństwa urzędowego, przetworzył tę koncepcję w świetle Nowego Testamentu, po części niewątpliwie mając nadzieję na zbliżenie z protestantami [...]. Takie raptowne odejście od wielowiekowej tradycji musiało wywołać pewne zamieszanie, jeśli nie kryzys” (J. Bujak, *Kim jest ksiądz? Posoborowe dylematy teologii kapłaństwa*, „Ateneum Kapłańskie” 2 (2010), s. 231–248).

insignores Pawła VI z 1976 roku⁷, list apostolski *Ordinatio sacerdotalis* Jana Pawła II z 1994 roku⁸ czy też nauczanie św. Jana Pawła II zawarte w jego *listach do kapłanów* na Wielki Czwartek.

Fundamentem posługi święceń w Kościele jest sukcesja apostolska, czyli fakt, iż to Jezus udzielił apostołom swej mocy, by mogli kontynuować Jego własną misję: „jak Ojciec Mnie posłał, tak i Ja was posyłam” (J 20, 21). Ich misja jest na wzór misji Chrystusa, z Niego bierze swoją moc: „beze Mnie nic uczynić nie możecie” (J 15, 5)⁹. Jednak sama sukcesja święceń nie wystarcza, jest ona zakorzeniona w sukcesji wiary Kościoła.

Celem artykułu jest ukazanie najważniejszych etapów rozwoju rozumienia sukcesji apostolskiej w Nowym Testamencie oraz w wybranych pismach z okresu dwóch pierwszych wieków Kościoła.

I. ROLA I ZADANIA APOSTOŁÓW

Amerykański teolog Francis A. Sullivan zauważa, że określenie „dwunastu apostołów” wydaje się być tak oczywiste, że nie zwracamy uwagi na niektóre trudności związane z nim. Wielu wydaje się na przykład, że nie sprawiłoby nam problemu wymienienie ich imion¹⁰. Tymczasem w Nowym Testamencie zauważamy różne spisy apostołów, w których ich imiona nie zawsze są identyczne. Na przykład w Łk 6, 16 i Dz 1, 13 mamy apostoła o imieniu „Juda, syn Jakuba”, natomiast na liście apostołów podanej przez Marka i Mateusza nie ma takiego apostoła, występuje natomiast Tadeusz (Mk 3, 1, 8; Mt 10, 3). Różnice mogą wynikać z faktu, że osoby znane często były określane różnymi imionami, jak Szymon zwany Kefasem, a następnie Piotrem czy Szawel z Tarsu znany jako Paweł.

7 Por. Kongregacja Nauki Wiary, *Deklaracja o dopuszczeniu kobiet do kapłaństwa urzędowego „Inter insignores”*, w: *W trosce o pełnię wiary. Dokumenty Kongregacji Nauki Wiary 1966–1994*, Tarnów 1995, s. 110–122.

8 Por. Jan Paweł II, List apostolski *Ordinatio sacerdotalis* papieża Jana Pawła II o udzielaniu święceń kapłańskich wyłącznie mężczyznom, „L’Osservatore Romano” (wyd. polskie) 8 (1994), s. 7–9.

9 Por. J. Ratzinger, *The Nature of the Priesthood*, <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?id=874> (3.01.2018).

10 Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa. Lineamenti di ecclesiologia sistematica*, Casale Monferrato 1990, s. 154.

Większe problemy pojawiają się, gdy próbujemy utożsamić „apostołów” z grupą „Dwunastu”. Dwunastu stało się apostołami po otrzymaniu od Chrystusa zmartwychwstałego misji. Do apostołów zalicza się również św. Paweł (por. Ga 2, 7–9), który nie spełniał kryteriów przynależności do grupy Dwunastu po śmierci Judasza (por. Dz 1, 21–22). Fakt szerokiego rozumienia terminu „apostół” znajduje potwierdzenie w 1 Kor 15, 5–8, gdzie św. Paweł wymienia tych, którym ukazał się Chrystus zmartwychwstały: na pierwszym miejscu był to Kefas, następnie Dwunastu, na piątym miejscu mowa jest o „wszystkich apostołach”, na końcu Paweł wymienia siebie samego, określając siebie jako „poroniony płód”¹¹. Aby odpowiedzieć tym, którzy podważali jego prawo do określania siebie mianem apostoła, w 1 Kor 9, 1–2 św. Paweł podaje dwa kryteria, które apostoł powinien spełnić: spotkanie Chrystusa zmartwychwstałego i założenie Kościoła dzięki skutecznemu głoszeniu Ewangelii¹². W 2 Kor 12, 12 Paweł do cech prawdziwego apostoła dodaje „znaki i cuda, i przejawy mocy”, w Ga 1, 15–16 wymienia natomiast trzy kryteria: powołanie przez Boga; otrzymanie objawienia Bożego; otrzymanie misji głoszenia Chrystusa poganom, podobnie jak Piotr – obrzezany (Ga 2, 7–9)¹³. Apostołem Jezusa Chrystusa jest zatem według św. Pawła ten, kto widział Go zmartwychwstałego; otrzymał od Niego misję głoszenia Ewangelii; potwierdził ją przez owocność głoszenia, znaki, cuda i cierpienia znoszone z miłości do Ewangelii¹⁴.

Nauczanie Apostoła Narodów znajduje swoje potwierdzenie w ewangeljach, w których czytamy, że Jezus sam wybrał sobie grupę dwunastu mężczyzn (por. Mt 10, 1–4; Mk 3, 13–19; Łk 6, 12–16; J 6, 70) po to, by stali się Jego uczniami i by uczynić z nich apostołów, tzn. by posłać ich na głoszenie Ewangelii (por. Mk 3, 4–15)¹⁵. Jezus przygotowywał Dwunastu

11 Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 154–155.

12 Por. 1 Kor 9, 1–2: „Czyż nie jestem wolny? Czyż nie jestem apostołem? Czyż nie widziałem Jezusa, Pana naszego? Czyż nie jesteście moim dziełem w Chrystusie? Jeżeli nawet nie jestem apostołem dla innych, dla was na pewno nim jestem. Albowiem wy jesteście pieczęcią mego apostołowania w Panu”. Por. 1 Kor 15, 8–11.

13 Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 156–157.

14 Por. G. Greshake, *Być kapłanem dzisiaj*, Poznań 2010, s. 83–84, gdzie czytamy, że według św. Pawła Chrystus, dokonując na krzyżu dzieła zbawienia, jednocześnie ustanowił „urząd jednania”, czyli urząd apostołski, który Paweł otrzymał.

15 Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 158. Sullivan zauważa, że Marek mówi o Dwunastu jako apostołach tylko raz, gdy wracają z misji: „Wtedy Apostołowie

do misji, która będzie polegała na kontynuowaniu Jego przepowiadania, w którym wzywał On do nawrócenia w perspektywie bliskiego już królestwa Bożego (por. Mt 10, 1–21; Mk 6, 7–13; Łk 9, 1–6) oraz do przewodzenia przyszłemu Kościołowi (por. Mt 18, 18), udzielając im władzy wiązania i rozwiązywania. Szczególne zadanie Jezus wyznaczył Piotrowi, którego nazwał „skałą” (Mt 16, 18–19)¹⁶. Po swoim zmartwychwstaniu Chrystus posłał Dwunastu, by rozgłaszali to, czego się od Niego nauczyli, a zwłaszcza prawdę o Jego zmartwychwstaniu (por. Mt 28, 18–20; Mk 16, 15–16; Łk 24, 45–49; J 20, 21–23; Dz 1, 8). To zadanie „głoszenia Ewangelii wszelkiemu stworzeniu” było związane z funkcją autorytetu we wspólnocie uczniów: „Idźcie więc i nauczajcie wszystkie narody, udzielając im chrztu w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego. Uczcie je zachowywać wszystko, co wam przykazałem” (Mt 28, 19–20); „Jak Ojciec Mnie posłał, tak i Ja was posyłam [...]. Którym odpuszcicie grzechy, są im odpuszczone, a którym zatrzymacie, są im zatrzymane” (J 20, 21–23)¹⁷.

Zadania apostołów są wyraźnie opisane w Dziejach Apostolskich, które mimo iż koncentrują się na działalności Piotra i Pawła, mówią również ogólnie o ich roli: głoszą Ewangelię (por. Dz 2, 14; 6, 2)¹⁸, udzielają chrztu (Dz 2, 38–41), czynią cuda (Dz 2, 43) i z wielką mocą dają świadectwo o zmartwychwstaniu Chrystusa (Dz 4, 33). Ich posługę cechowały również sprawowanie Eucharystii będącej od samego początku fundamentem Kościoła (por. Dz 2, 42) oraz kolegialny sposób zarządzania Kościołem i rozwiązywania problemów duszpasterskich i doktrynalnych (por. Dz 15). W ich życiu wyraźnie były obecne *tria munera*: głoszenie, celebracja i komunია¹⁹.

zebrali się u Jezusa i opowiedzieli Mu wszystko, co zdziałali i czego nauczali” (Mk 6, 30). Poza tym nazywa ich „uczniami” i „dwunastoma”. Również Mateusz tylko raz nazywa ich „dwunastoma apostołami” (Mt 10, 2). Łukasz określa ich mianem apostołów sześciokrotnie w swojej Ewangelii i oczywiście często w Dziejach Apostolskich. Por. D. Spataru, *Sacerdoti e diaconesse. La gerarchia ecclesiastica secondo i Padri Cappadoci*, Bologna 2007, s. 25.

16 Por. D. Spataru, *Sacerdoti e diaconesse*, dz. cyt., s. 25–26.

17 Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 159–161.

18 Po raz pierwszy problem dotyczący zachowania równowagi pomiędzy władzą pasterską, przepowiadaniem a zarządzaniem został wyrażony przez apostołów w Dz 6, 2: „Nie jest rzeczą słuszną, abyśmy zaniedbywali słowo Boże, a obsługiwali stoły” – powiedział Dwunastu, zwoławszy wszystkich uczniów” (Dz 6, 2).

19 Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 161–162.

2. PIERWSI NASTĘPCY APOSTOŁÓW

Swoją misję otrzymaną od Chrystusa apostołowie przekazali ustanowionym przez siebie następcom. W listach pasterskich znajdziemy potwierdzenie przekazywania sukcesji apostolskiej przez nałożenie rąk i ślady struktury episkopatu jednoosobowego, chociaż nie do końca jasno wyrażonej²⁰. Tymoteusz, przypomina św. Paweł, otrzymał swój urząd przez nałożenie rąk: „Nie zaniedbuj w sobie charyzmatu, który został ci dany za sprawą prorocstwa i przez włożenie rąk kolegium prezbiterów” (1 Tm 4, 14). Również w drugim liście do niego św. Paweł zachęca, aby „rozpalił na nowo charyzmat Boży”, który jest w nim „przez nałożenie rąk” (2 Tm 1, 6). „Przyczyną instrumentalną” ordynacji kapłańskiej/biskupiej jest zatem nałożenie rąk apostolskich. Teraz zarówno on, jak i Tytus mają za zadanie ustanawiać nowych prezbiterów w każdym mieście: „W tym celu zostawiłem cię na Krecie, byś zaległe sprawy należycie załatwił i ustanowił w każdym mieście prezbiterów” (Tt 1, 5; por. 1 Tm 5, 22)²¹.

²⁰ Nowy Testament nie odróżnia jeszcze wyraźnie trzech stopni urzędu święceń, nie ma w nim jeszcze jasnego rozróżnienia na *presbuteroi* i *episkopoi*. Por. W. Müller, W. Wójcik, *Biskup. Zarys historyczny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1995, kol. 588: „Nazwa *episkopos* nie była pierwotnie odnoszona w sposób jednoznaczny i wyłączny do urzędu b.; określała konkretny fakt posłannictwa w Kościele (1 Pt 5, 2) lub osoby pełniące to posłannictwo (Dz 20, 28; Flp 1, 1); stąd też nazwę tę odnoszono do Chrystusa (1 P 2, 25), apostołów lub ich pomocników (Tt 1, 7–9), choć np. w gminie jeroz. na określenie zwierzchnika kościelnego używano nazwy *presbyteros*. Już za życia apostołów występowali – przygotowani na przyszłych kontynuatorów – uczniowie mający prawo samodzielnego rządzenia, których określano imionami własnymi, np. Tymoteusz, Tytus, Sylwan [...]. Po śmierci apostołów musiało dokonać się objęcie zwierzchnictwa Kościołów lokalnych przez ich następców [...]”. Por. D. Spataru, *Sacerdoti e diaconesse*, dz. cyt., s. 31.

²¹ Por. D. Spataru, *Sacerdoti e diaconesse*, dz. cyt., s. 32. W listach pasterskich znajdziemy konkretne cechy, którymi powinien i nie powinien odznaczać się kandydat na biskupa/prezbitera. W Pierwszym Liście św. Piotra znajdujemy zachęty skierowane do przełożonych gmin chrześcijańskich: „[...] paście stado Boże, które jest przy was, strzegąc go nie pod przymusem, ale z własnej woli, jak Bóg chce; nie ze względu na niegodziwe zyski, ale z oddaniem” (1 Pt 5, 2). Święty Paweł w Pierwszym Liście do Tymoteusza tak opisuje sylwetkę biskupa/prezbitera: „Biskup więc powinien być nienaganny, mąż jednej żony, trzeźwy, rozsądny, przyzwoity, gościnnie, sposobny do nauczania, nie przebiegający miary w picu wina, nieskłonny do bicia, ale opanowany, niekłótlivy, niechciwy na grosz, dobrze rządzący własnym domem, trzymający dzieci w uległości, z całą godnością. Jeśli ktoś bowiem nie

Patrząc na sposób sprawowania swego urzędu przez Tymoteusza i Tytusa, można uznać, że przypomina on bardziej episkopat monarchiczny niż jego kolegialne sprawowanie, zauważa Spataru. To na nich spoczywa organizacja życia kościelnego, odpowiedzialność za przekazywanie doktryny i mianowanie nowych biskupów/prezbiterów. Podejmują oni decyzje samodzielnie, bez konieczności konsultowania kolegium prezbiterów (por. 1 Tm 3, 1–8; 5, 22; 2 Tm 2, 2; Tt 1, 5), zachowując się bardziej jak przyszlisi biskupi Kościoła katolickiego niż jak członkowie demokratycznego kolegium. Wspólnoty powinny okazywać posłuszeństwo swoim przełożonym, którzy nad nimi czuwają (por. 1 Kor 16, 16; 1 Tes 5,1 2; Hbr 13, 17). Tymoteusz i Tytus łączą w sobie dwie funkcje: następcy apostołów i przewodniczącego kolegium prezbiterów²².

Jest to zatem okres przejściowy, w którym funkcjonują dwa typy *episkopos*: biskup jako głowa prezbiterium w Kościele lokalnym, jak to opisuje św. Ignacy z Antiochii w swoich listach, i biskup regionalny, obdarzony sukcesją apostołską. Pierwszy z nich mógłby nosić również nazwę *presbyteros*, co wiąże się płynnością terminologiczną w tym okresie rozwoju Kościoła. Obecność tego rodzaju treści nie jest niezbitym dowodem na istnienie episkopatu jednoosobowego, wskazuje jednak na wyraźne odróżnienie funkcji biskupa i prezbitera, stwierdza Damiano Spataru²³.

3. SUKCESJA APOSTOLSKA W *LİSCIE DO KOŚCIOŁA W KORYNCIE* ŚW. KLEMENSA RZYMSKIEGO

Pierwszy list św. Klemensa Rzymskiego do Koryntian pochodzi z lat 90. pierwszego wieku²⁴. Mimo że list jest napisany w imieniu Kościoła

umie stanąć na czele własnego domu, jakżeż będzie się troszczył o Kościół Boży? Nie [może być] świeżo ochrzczony, ażeby wbiwszy się w pychę, nie wpadł w diabelskie potępienie. Powinien też mieć dobre świadectwo ze strony tych, którzy są z zewnątrz, żeby się nie naraził na wzgardę i sidła diabelskie” (1 Tm 3, 2–7). W drugim liście zachęca do wytrwałości w głoszeniu słowa Bożego: „głoś naukę, nastawaj w porę, nie w porę, [w razie potrzeby] wykaż błąd, poucz, podnieś na duchu z całą cierpliwością, ilekroć nauczasz” (2 Tm 4, 2).

22 Por. D. Spataru, *Sacerdoti e diaconesse*, dz. cyt., s. 32; *Ministeri nella Chiesa antica*, dz. cyt., s. 97.

23 Por. D. Spataru, *Sacerdoti e diaconesse*, dz. cyt., s. 33.

24 Por. Klemens Rzymski, *List do Kościoła w Koryncie*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, red. M. Starowieyski, Kraków 1998, s. 51–81 (Biblioteka Ojców Kościoła,

Rzymu, przypisuje się jego autorstwo Klemensowi na podstawie świadectwa Dionizego, który był biskupem w Koryncie pół wieku później²⁵. Okazją do napisania listu był konflikt w Koryncie spowodowany usunięciem z urzędu niektórych *episkopoi* przez młodszych członków Kościoła²⁶. Klemens zachęca do zachowania porządku i zgody w Kościele, których przykładem może być harmonia wszechświata czy porządek wojskowy. Przywrócenie harmonii domaga się przywrócenia odpowiedzialnych na ich urząd. Autor listu przybliżył nam strukturę Kościoła w Koryncie, który składa się z biskupów i z diakonów, ustanowionych przez apostołów. „Apostołowie głosili nam Ewangelię, którą otrzymali od Jezusa Chrystusa, a Jezus Chrystus został posłany przez Ojca. Chrystus przychodzi zatem od Boga, Apostołowie zaś od Chrystusa”²⁷. Ponieważ biskupi i diakoni nie otrzymali swojej władzy od gminy, lecz od apostołów, ta nie może również pozbawić ich urzędu²⁸.

W *Liście do Kościoła w Koryncie* warto zwrócić uwagę na dwie rzeczy: po pierwsze, na schemat misji (tzn. Chrystus jest posłany przez Ojca, apostołowie zaś przez Chrystusa, otrzymując od Niego Ewangelię); po drugie, na apostolskie pochodzenie urzędu biskupa. Wydaje się oczywiste, że autorytet Kościoła w Koryncie był wtedy jeszcze sprawowany w ramach struktury kolegialnej, twierdzi Sullivan: istniała grupa *episkopoi*,

10); P. Tihon, *Kościół*, w: *Znaki zbawienia: sakramenty, Kościół, Najświętsza Maryja Panna*, red. B. Sesbouë, Kraków 2001, s. 316 (Historia Dogmatów, 3).

25 Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 169; B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, Warszawa 1990, s. 107.

26 Por. *Pierwsi świadkowie*, dz. cyt., s. 45, gdzie czytamy, że „Okolo roku 90 w Koryncie wybuchł spór, nie pierwszy zresztą, bo kłótniwość Koryntian znamy już z *Listów św. Pawła*, pisanych okolo 40 lat wcześniej”. Skutkiem sporu było usunięcie starszych wspólnoty. Sprawa odbiła się szerokim echem, dotarła nawet do Rzymu. „Na wieść o zamieszkach w Koryncie zareagował stanowczo Biskup Rzymu, Klemens. W imieniu gminy rzymskiej skierował do gminy korynckiej list, który należy do najważniejszych zabytków literatury chrześcijańskiej pierwszych wieków” (*Pierwsi świadkowie*, dz. cyt., s. 45).

27 Klemens Rzymski, *List do Kościoła w Koryncie*, dz. cyt., s. 69–70 (44, 1–2); por. P. Tihon, *Kościół*, dz. cyt., s. 317.

28 Por. B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia*, dz. cyt., s. 107; D. Spataru, *Sacerdoti e diaconesse*, dz. cyt., s. 37–39. Tihon zauważa, że pochodzenie apostolskie władzy biskupów/prezbiterów i diakonów „nie uniemożliwia wspólnocie interwencji przy wyznaczaniu odpowiedzialnych. Zostali oni bowiem ustanowieni «za zgodą całej *ekklësia*»” (P. Tihon, *Kościół*, dz. cyt., s. 317).

nie było jednego biskupa w późniejszym sensie tego słowa. Mimo iż Klemens postrzega cały Kościół w Koryncie jako apostołski w swojej wierze (ponieważ otrzymał Ewangelię od apostołów, którzy ją otrzymali od Chrystusa), interesuje się on przede wszystkim apostołskim pochodzeniem urzędów i zasadą ich właściwego przekazywania²⁹.

List św. Klemensa świadczy również o autorytecie Kościoła rzymskiego, zbudowanego na męczeńskiej śmierci świętych apostołów Piotra i Pawła, który czuje się odpowiedzialny za to, co dzieje się w dalekim Koryncie³⁰. Pozornie nie różni się ten list od podobnej korespondencji z tego okresu, jednak Kościół w Rzymie różni się od innych tym, że poucza inne wspólnoty, sam nie potrzebując pouczenia, jak pisze Klaus Schatz³¹.

4. BISKUP NASTĘPCĄ APOSTOŁÓW W LISTACH ŚW. IGNACEGO Z ANTIOCHII

W Nowym Testamencie nie odróżnia się jeszcze wyraźnie trzech stopni urzędu święceń, biskupa, prezbitera i diakona. Po raz pierwszy ich istnienie jest wyraźnie poświadczane w pismach św. Ignacego, który był drugim po św. Piotrze Apostole biskupem Antiochii w Syrii. Czas jego posługiwania pasterskiego w tym mieście przypadał na lata 70–107³².

Jak wynika z listów św. Ignacego skierowanych do Kościołów, które spotykał na swej drodze do Rzymu, hierarchię Kościoła stanowią biskupi, prezbiterzy i diakoni³³. Biskupi reprezentują autorytet Boga Ojca, pre-

29 Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 170; J. Ichnatowicz, *Dlaczego prezbiter nie może udzielać święceń?: biskup i prezbiter w pierwotnym Kościele*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 2 (2003), s. 214–220.

30 Por. P. Tihon, *Kościół*, dz. cyt., s. 317; *Pierwsi świadkowie*, dz. cyt., s. 48–49.

31 Por. K. Schatz, *Prymat papieski od początków do współczesności*, Kraków 2004, s. 20.

32 Por. F. Drączkowski, *Ignacy z Antiochii*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, Lublin 1993, kol. 1441–1443. Ignacy został aresztowany w roku 105 i skazany na śmierć przez rozszarpanie przez dzikie zwierzęta w Rzymie. Podczas podróży do Rzymu napisał siedem listów, cztery podczas postoju w Smyrnie: do Kościołów w Efezie, Magnezji, Tralleis i Rzymie, i trzy z Troady: do Kościołów w Filadelfii, Smyrnie i do biskupa Polikarpa; *Pierwsi świadkowie*, dz. cyt., s. 104.

33 Por. *Pierwsi świadkowie*, dz. cyt., s. 113–148. Na temat ewolucji urzędowych posług w Kościele poapostołskim por. C. Cerami, *Episcopato e presbiterato nella Chiesa dei Padri*, w: *Il presbitero nella Chiesa dopo il Vaticano II*, a cura di P. Sorci, Trapani 2005,

zbiterzy stanowią grono apostołskie, a diakoni pełnią zadanie Chrystusa sługi. Wiernym zaleca on z wielkim naciskiem, by byli posłuszni swoim biskupom.

Listy Ignacego są w centrum dyskusji na temat roli biskupów i kapłanów w Kościele starożytnym. Są uznane za autentyczne przez rzymskich katolików, ale odrzucają je protestanci. Na ich podstawie katolicy twierdzą, że biskupi byli obecni już we wczesnym Kościele, natomiast protestanci uważają, że skoro w listach Ignacego mowa jest o biskupach, muszą one pochodzić z późniejszego okresu³⁴.

W *Liście do Kościoła w Smyrnie* św. Ignacy podkreśla znaczenie biskupa w Kościele lokalnym, zachęcając wiernych: „Wszyscy idźcie za biskupem, jak Jezus Chrystus za Ojcem, i za waszymi kapłanami, jak za Apostołami [...]. Niechaj nikt w sprawach dotyczących Kościoła nie robi niczego bez biskupa. Uważajcie za ważną tylko taką Eucharystię, która sprawowana jest pod przewodnictwem biskupa lub tego, komu on zleci. Gdzie pojawi się biskup, tam niech będzie wspólnota tak, jak gdzie jest Jezus Chrystus, tam i Kościół powszechny”³⁵. Święty Ignacy podkreśla, że najważniejszym miejscem objawienia się Kościoła jest Eucharystia, której przewodniczy biskup³⁶.

s. 104–111 i G. Greshake, *Być kapłanem dzisiaj*, dz. cyt., s. 111, gdzie czytamy, że „aż do początku drugiego wieku struktury urzędu są różnorakie i płynne; dopiero od tego czasu przyjmuje się stopniowo tak zwany urząd trójstopniowy (biskup, prezbiter, diakon) [...] Na te pierwsze dziesięciolecia okresu poapostolskiego można patrzeć jak na czas prób i doświadczeń. Wielorakie zmiany w strukturze stają się bardziej zrozumiałe, gdy na Kościół spojrzemy jak na wznoszoną dopiero budowlę”. Zdumiewające jest to, pisze Greshake na s. 112, że przejście to dokonało się w niespełna trzydzieści lat w Kościele rozciągającym się od Syrii po Rzym bez istnienia centralnego kierownictwa.

34 Por. J. Ihnatowicz, *Dlaczego prezbiter nie może udzielać święceń?*, dz. cyt., s. 220–227; K. Collins, *The Function of Bishops in the Ancient Church*, <https://www.kencollins.com/explanations/why-12.htm> (3.01.2018).

35 *Pierwsi świadkowie*, dz. cyt., s. 138 (VIII,1).

36 Joint International Commission for Theological Dialogue between the Roman Catholic Church and the Orthodox Church, *Synodality and Primacy During the First Millennium: Towards a Common Understanding In Service To The Unity Of The Church*, Chieti, 21 September 2016 (Międzynarodowa Komisja Mieszana ds. Katolicko-Prawosławnego Dialogu Teologicznego, Dokument z Chieti *Synodalność i prymat w czasie pierwszego tysiąclecia: Ku wspólnemu rozumieniu synodalności i prymatu w służbie jedności Kościoła* (21.09.2016)),

Listy św. Ignacego świadczą również o jego przekonaniu, że urząd kościelny ma pochodzenie apostołskie. Biskup w Kościele jest znakiem Boga Ojca, diakoni zaś reprezentują Chrystusa. Biskup, otoczony swymi prezbiterami, jest w Kościele lokalnym gwarantem jedności i zdrowej doktryny, dlatego bez niego niczego nie należy robić w Kościele: „Skoro więc w osobach, jakie poprzednio wspomniałem, ujrzałem i pokochałem całą waszą wspólnotę, zaklinam was, starajcie się wszystko czynić w zgodzie Bożej pod kierunkiem biskupa, który zastępuje wam Boga, kapłanów zastępujących radę Apostołów i moich najdroższych diakonów, mających udział w posłudze Jezusa Chrystusa [...]. Podobnie więc, jak Pan ani sam, ani przez swoich Apostołów, nic nie czynił bez Ojca, z którym stanowi jedno, tak i wy nie róbcie niczego bez biskupa i bez kapłanów”³⁷.

Ignacy, podkreślając dystans pomiędzy sobą i apostołami, chce jednak zarazem wskazać na ciągłość i kontynuację. Jak wierni, rozproszeni po całym świecie, tworzą jedno Ciało Chrystusa, którym jest Kościół, tak bi-

thodox_docs/rc_pc_chrstuni_doc_20160921_sinodality-primacy_en.html (3.01.2018), punkt 8: „Jedyny Święty i Apostolski Kościół, którego Chrystus jest Głową, jest obecny w zgromadzeniu eucharystycznym lokalnego Kościoła pod przewodnictwem swojego biskupa. Jest on tym, który przewodzi (*proestos*). W zgromadzeniu liturgicznym biskup czyni widzialną obecność Chrystusa. W Kościele lokalnym (np. w diecezji) wielu wiernych i duchownych pod władzą jednego biskupa jest zjednoczonych ze sobą w Chrystusie, i pozostają w komunii z nim w każdym wymiarze życia Kościoła, a zwłaszcza w celebracji Eucharystii. Jak uczył św. Ignacy Antiocheński: «Gdzie pojawi się biskup, tam niech będzie wspólnota tak, jak gdzie jest Jezus Chrystus, tam i Kościół powszechny [*katholike ekklesia*]» (*List do Smyrnieńczyków*, 8,2). Każdy Kościół lokalny celebrowa w komunii ze wszystkimi innymi lokalnymi Kościołami, które wyznają prawdziwą wiarę i celebrowa tę samą Eucharystię. Gdy kapłan przewodniczy Eucharystii, biskup lokalny jest zawsze wspominany na znak jedności lokalnego Kościoła. W Eucharystii *proestos* i zgromadzenie są współzależni: zgromadzenie nie może celebrować Eucharystii bez *proestos*, a *proestos* ze swej strony musi celebrować ze zgromadzeniem”.

37 Ignacy z Antiochii, *Ignacy do Kościoła w Magnezji*, w: *Pierwsi świadkowie*, dz. cyt., s. 121 (VI, 1–2); por. B. Sesboüe, *Pierwsze dyskursy chrześcijańskie i tradycja wiary*, w: *Bóg zbawienia*, red. B. Sesboüe, Kraków 1999, s. 49 (Historia Dogmatów, 1): „U Ignacego Antiocheńskiego apostołskość zhierarchizowanego trójmianu *ministrów*, czyli *episkopów*, prezbiterów i diakonów wyraża się nie poprzez formalną ideę sukcesji, ale przez myśl, iż ich działalność jest zgodna z «naukami Pana i apostołów». Zgodnie z mistycznym utożsamieniem, biskup w otoczeniu swych prezbiterów symbolicznie unaoacza Chrystusa i Jego apostołów” (por. Ignacy z Antiochii, *List do Kościoła w Efezie*, VI, 1).

skupi stanowią jedność, ponieważ ustanowieni są przez Chrystusa: „Jezus Chrystus, nasze nierozdzielne życie, jest bowiem myślą Ojca, podobnie jak i biskupi, ustanowieni aż po krańce świata, są w myśli Jezusa Chrystusa”³⁸.

Pisma św. Ignacego Antiocheńskiego są również ważnym dowodem na powszechne uznawanie w owym czasie przez Kościoły prymatu biskupa Rzymu, o którym pisze: „Kościół przewodzący w miłości”³⁹. Jedność z tym Kościołem również podkreśla związek z apostołami⁴⁰.

5. SUKCESJA APOSTOLSKA OBRONĄ PRZED HEREZJAMI W PISMACH ŚW. IRENEUSZA I TERTULIANA

W II wieku Kościół musiał podjąć wyzwanie rzucone wierze przez różne formy gnostycyzmu, którego zwolennicy odrzucali doktrynę nauczaną przez biskupów w Kościołach, przypisując sobie doskonalszą znajomość objawienia za pośrednictwem tajemnej tradycji, do której sami tylko mieli dostęp⁴¹.

Ireneusz, biskup Lyonu, odpowiada na to niebezpieczeństwo swoim dziełem *Adversus haereses*, datowanym na rok ok. 185. Broniąc prawdziwej wiary przed roszczeniami gnostycyzmu, biskup Lyonu pytał, gdzie znajduje się autentyczna tradycja apostolska? Jego odpowiedź brzmiała, że w Kościołach o pochodzeniu apostolskim, którym to Kościołom apostołowie powierzyli wszystko to, co otrzymali od Chrystusa: „Otóż każdy, kto chce zobaczyć prawdę, może stwierdzić w każdym Kościele tradycję Apostołów na całym świecie. I możemy wyliczyć tych, których Apostołowie ustanowili biskupami w Kościołach oraz ich następców aż po nas. Niczego takiego ani nie słyszeli, ani nie uczyli, co (gnostycy) mając podają. Albowiem gdyby Apostołowie znali «sekretne tajemnice», których nauczali «doskonałych» tylko na osobności i w ukryciu przed innymi, to by je przede wszystkim winni przekazać tym, których pieczy

38 Ignacy z Antiochii, *Ignacy do Kościoła w Efezie*, w: *Pierwsi świadkowie*, dz. cyt., s. 114 (III,2).

39 Ignacy z Antiochii, *Ignacy do Kościoła w Rzymie*, w: *Pierwsi świadkowie*, dz. cyt., s. 128.

40 Por. D. Spataru, *Sacerdoti e diaconesse*, dz. cyt., s. 45–47.

41 Por. B. Częsz, *Ireneusz z Lyonu*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 7, Lublin 1997, kol. 448–450; W. Myszor, *Gnostycyzm*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1984, kol. 1201–1208; F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 170.

poruczali same Kościoły. Chcieli bowiem, żeby ci, których zostawili jako swoich następców i którym przekazali swój własny urząd nauczycielski, byli «doskonałymi» i nienagannymi. Ich prawidłowa działalność przyniosłaby dużą korzyść, a upadek spowodowałby dużą klęskę⁴².

Bernard Sesboüe podkreśla, że Ireneusz wskazuje w tym tekście na dwa wymiary sukcesji apostołskiej: Kościoły lokalne założone przez apostołów i sukcesję apostołską ich biskupów. Prawdę Ewangelii można znaleźć w Kościołach założonych przez apostołów, w których biskupi i prezbiterzy posiadają sukcesję apostołską, która jest oficjalna i możliwa do sprawdzenia przez wszystkich, nie zaś tajemna i ezoteryczna, dostępna tylko dla wybranych, jak tradycja gnostyków⁴³.

Jako przykład Kościołów założonych przez apostołów, których biskupi mogą się wykazać sukcesją apostołską, św. Ireneusz wymienia Rzym, Smyrnę i Efez. Szczególne znaczenie ma Kościół rzymski, największy, najstarszy i najbardziej znany, założony przez apostołów Piotra i Pawła. Jest on punktem odniesienia dla wiary apostołskiej: „Z tym bowiem Kościołem dla jego naczelnego zwierzchnictwa musi się zgadzać każdy Kościół, tj. wszyscy zewsząd wierni, bo w nim przez tych, co są zewsząd, zachowała się tradycja apostołska”⁴⁴. Następnie wymienia imiona bi-

42 Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses* III,3,1, przekład polski w: A. Bober, *Antologia patrystyczna*, Kraków 1966, s. 39; por. Ireneusz z Lugdunum, *Zdemaskowanie i odparcie fałszywej gnozy* III,3, w: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. I, Warszawa 1975, s. 167, gdzie znajdziemy następujące tłumaczenie tego samego tekstu: „Dostrzec zaś prawdę zdoła każdy człowiek dobrej woli, o ile tylko dobrze zapozna się z tradycją apostołską, głoszoną publicznie i jawnie we wszystkich gminach kościelnych na całym świecie. Otóż choć potrafimy wymienić biskupów, których w rozmaitych Kościołach mianowali jeszcze sami apostołowie, choć potrafimy wyliczyć również ich następców, aż po nasze czasy, to jednak w żadnym wypadku nie stwierdzamy, by któryś z nich nie tylko nauczał, lecz nawet w ogóle słyszał kiedykolwiek coś z tego, o czym bredzą nasi heretycy. A przecież gdyby apostołowie znali jakieś ukryte tajemnice, zdradzane tylko po cichu i na osobności wybranym jednostkom, to chyba w pierwszym rzędzie przekazałyby je ludziom, których ustanawiali rządcami gmin kościelnych. Wiadomo bowiem, jak usilnie zabiegali oni o to, by ich następcami, a zarazem dziedzicami ich urzędu nauczycielskiego, byli ludzie możliwie najdoskonalsi, jako że od ich sprawowania się zależała albo wielka korzyść, albo wielka szkoda dla całego Kościoła”.

43 B. Sesboüe, *Pierwsze dyskursy chrześcijańskie i tradycja wiary*, dz. cyt., s. 50.

44 Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses* III,3,2, w: A. Bober, *Antologia patrystyczna*, dz. cyt., s. 39; P. Tihon, *Kościół*, dz. cyt., s. 322–323: „Jest to fragment, nad którym wy-

skupów Rzymu poczynawszy od Linusa, pierwszego następcy apostołów Piotra i Pawła, aż do Eleutera, dwunastego biskupa Rzymu, współczesnego Ireneuszowi. Katalog biskupów rzymskich kończy słowami: „Tym porządkiem i takim następstwem tradycja apostołska w Kościele i opowiadanie prawdy przeszło do naszych czasów. Taki oto jest najpełniejszy dowód, iż jest jedna i ta sama wiara ożywiająca, zachowana w Kościele od apostołów aż do dziś i przekazywana w prawdzie”⁴⁵.

Swoje dowodzenie na temat znaczenia sukcesji apostołskiej biskupów dla obrony przed gnostykami św. Ireneusz podsumowuje słowami: „Dlatego należy słuchać zwierzchników w Kościele, którzy – jak udowodniliśmy – mają następstwo od apostołów. Z następstwem biskupstwa otrzymali oni niezawodny charyzmat prawdy (*charisma veritatis certum*), według upodobania Ojca. Innych zaś, co odpadli od głównej linii następstwa i gdzie bądź zbierają sobie zwolenników, należy mieć w podejrzaniu i uważać za heretyków i ludzi złych poglądów, lub za pysznych i w siebie zapatrzonych rozbijaczy (*scindentes*), albo wreszcie obłudników, działających dla zysku i próżnej chwały. Wszyscy oni odpadli od wiary”⁴⁶.

W podobny sposób broni wiary Tertulian, który około roku 200, kiedy był jeszcze obrońcą wiary katolickiej, napisał dzieło *Preskrypcja przeciw heretykom*⁴⁷. Jego argument przeciw heretykom brzmiał następująco: nie mają oni prawa powoływać się na Pismo Święte, ponieważ jest ono własnością Kościoła apostołskiego, w którym można znaleźć jego autentyczny sens i interpretację: „18. [...] Bo przecież w gruncie rzeczy wszystko mogą heretycy obrócić również przeciwko nam. Mogą twierdzić, że to my właśnie zniekształcamy Pismo Święte i fałszywie

lano morze atramentu, ponieważ odnosi się do szczególnej roli Kościołach rzymskiego w kwestii wierności przekazu wiary”. Ponieważ Kościół w Rzymie został założony przez koryfeusza Piotra i Pawła „wystarcza sam w sobie jako test autentyczności” nauki apostołskiej dzięki nieprzerwanej sukcesji biskupów rzymskich.

45 Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses* III,3,2, dz. cyt., s. 40; por. Ireneusz z Lugdunum, *Zdemaskowanie i odparcie fałszywej gnozy* III,1 dz. cyt., s. 168: „w takim to porządku, drogą nieprzerwanego następstwa dotarła do nas tradycja apostołska, z czego wynika wyraźnie, że dzisiaj wyznajemy tę samą zbawienną wiarę, jaką Kościół przejął od apostołów i pieczołowicie ją przechowując, przekazał nam w nieskalanej postaci”. Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 170–171.

46 Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses* IV,26,2, dz. cyt., s. 50.

47 Por. fragmenty dzieła Tertuliana, *Preskrypcja przeciwko heretykom*, w: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, dz. cyt., s. 219–226.

je interpretujemy, oni natomiast bronią tylko prawdy. 19. Tak więc nie na Biblię należy się powoływać, ani też nie o nią się spierać, bo na tym terenie zwycięstwo albo w ogóle nie jest możliwe, albo bywa tylko połowiczne, w każdym zaś razie bardzo niepewne”⁴⁸.

Kolejnym krokiem w dowodzeniu Tertuliana jest stwierdzenie faktu, że „jeśli Pan Chrystus Jezus zlecił nauczanie apostołom, to nie wolno słuchać innych nauczycieli poza ustanowionymi przez Chrystusa [...]. Czego zaś nauczali apostołowie, inaczej mówiąc, jaka była treść udzielonego im objawienia, tego znów można dowieść nie inaczej, jak tylko za pośrednictwem Kościołów, które apostołowie sami pozakładali i w których osobiście nauczali czy to żywym słowem, czy też – jak później bywało – za pomocą listów [...]. Jeśli zaś tak się rzeczy mają, zatem nie ulega żadnej wątpliwości, że za prawdziwą należy uważać każdą naukę zgodną z nauką Kościołów apostołskich, będących macierzą i źródłem wiary, jako że zawiera się w nich to, co otrzymały od apostołów, ci zaś od Chrystusa, a Chrystus od Boga”⁴⁹.

W odpieraniu argumentów heretyków najważniejsze jest wykazanie apostołskiego pochodzenia Kościołów, w których głoszona jest nauka apostołska i w których jest wyjaśniane Pismo Święte. Apostołowie, pisze Tertulian, głosili Ewangelię na całym świecie. „Przy tej okazji pozakładali również Kościoły w poszczególnych miastach, od których to Kościołów wszystkie inne przyjęły pierwociny wiary oraz ziarna nauki i przejmują je wciąż nadal, aż po dziś dzień – iżby mogły być Kościołami. Stąd też one, jako latorośle apostołskich społeczności kościelnych, mają charakter Kościołów apostołskich”⁵⁰.

Na koniec Tertulian przytacza argument Ireneusza z sukcesji apostołskiej biskupów: jeśli heretycy twierdzą, że pochodzą z czasów apostołskich i że przekazują tradycję apostołską, „niechże wskażą początki swych Kościołów; niech rozwiną szeregi swych biskupów i dowiodą, że ci biskupi drogą nieprzerwanego następstwa sięgają samych początków, tak by pierwszego z nich mianował oraz poprzedzał któryś z apostołów lub mężów apostołskich stale obcujących z apostołami”⁵¹.

48 Tertulian, *Preskrypcja przeciwko heretykom*, 18–19, dz. cyt., s. 223.

49 Tertulian, *Preskrypcja przeciwko heretykom*, 21, dz. cyt., s. 224.

50 Tertulian, *Preskrypcja przeciwko heretykom*, 20, dz. cyt., s. 224.

51 Tertulian, *Preskrypcja przeciwko heretykom*, 32, dz. cyt., s. 225; por. Tertulian, *Preskrypcja przeciwko heretykom*, 20, dz. cyt., s. 51–52; F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 171–172.

Dla Ireneusza i Tertuliana najważniejsze było znalezienie odpowiedzi na pytanie: gdzie znajduje się autentyczne nauczanie apostołów? Żaden z nich nie zadowalał się odpowiedzią, że w ich Pismach, ponieważ wiedzieli, że również heretycy głosili swoje nauki w oparciu o Pismo Święte. Dlatego podkreślali, że Pismo Święte musi być rozumiane w świetle autentycznego nauczania apostołów, które znajduje się w zgodnym świadectwie Kościołów przez nich założonych. Na poparcie tego przytaczali trzy argumenty. Pierwszy: apostołowie przekazali swoje nauczanie Kościołom i tym, którym został w nich powierzony urząd pasterski (nie zaś grupie „doskonałych”, jak twierdzili heretycy). Po drugie, doktryna apostolska była wiernie zachowana i przekazana w Kościołach, poprzez sukcesję biskupów, od apostołów i ich uczniów. Po trzecie, fakt, że wszystkie Kościoły chrześcijańskie nauczają tej samej doktryny jest dowodem na to, że wszystkie wywodzą swoje nauczanie z tego samego apostolskiego źródła.

Dla Ireneusza i Tertuliana apostolskość Kościoła polegała przede wszystkim na wierności wierze apostolskiej. Sukcesja apostolska w urzędzie była tak samo istotna, ale głównie jako gwarancja wierności tradycji wiary apostolskiej. W pismach św. Ireneusza i Tertuliana sukcesja apostolska oznaczała sukcesję od jednego mistrza wiary do drugiego, sukcesję w autorytecie duszpasterskim Kościoła, stwierdza Sullivan. Nie kładą oni nacisku na przekazywanie władzy biskupa przez nałożenie rąk. Możemy jednak przypuszczać, że procedura wyboru biskupa i ustanowienia go na urzędzie miała charakter ordynacji przez nałożenie rąk, czego najważniejszym świadkiem jest Hipolit⁵².

52 Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 172–173; P. Neuner, P. M. Zulehner, *Zrozumieć Kościół. Eklezjologia praktyczna*, Poznań 2016, s. 140: „[...] urząd służy apostolskości Kościoła i tradycji, jest po to, by ją stale ożywiać [...]. Zgodnie ze świadectwami Tertuliana i św. Ireneusza z Lyonu, ojca Kościoła, już około roku 200 Kościół związał autentyczną tradycję z sukcesją urzędu. Przyświecała temu następująca myśl: w każdej wspólnocie apostoł ustanawiał przełożonego, który miał zachowywać prawowitą naukę, przekazywać ją dalej i chronić przed zafałszowaniem, a posługę tę kontynuować mieli jego następcy – w ten sposób gmina miała gwarancję, że otrzymuje naukę apostolską i że będzie ją dalej głosić. Sukcesja urzędu jest, zgodnie z przekonaniem wczesnego Kościoła, środkiem służącym przekazywaniu prawowitej nauki i znakiem wierności własnym korzeniom. Urząd stoi na straży wierności orędziu, które zostało ogłoszone raz na zawsze. Zadaniem urzędu jest zachowywanie nauki apostołów i troska o to, aby nie została ona przesłonięta jakimiś obcymi czy wręcz sprzecznymi z nią treściami. Głoszenie słowa Bożego jawi się zatem jako pierwszy obowiązek osoby piastującej urząd w Kościele”. Urząd ten, prze-

6. SUKCESJA APOSTOLSKA W *TRADYCJI APOSTOLSKIEJ* ŚW. HIPOLITA⁵³

*Tradycja apostolska*⁵⁴, dzieło powstałe około roku 215, rozpoczyna się od opisu ordynacji biskupa, na którą składają się trzy elementy: wybór kandydata przez cały Kościół lokalny; ordynacja przez nałożenie rąk

kazywany przez nałożenie rąk, ma zapewnić jedność Kościoła w przestrzeni i w czasie. Zadaniem biskupa jest podtrzymywanie jedności jego Kościoła lokalnego z innymi Kościołami w Kościele powszechnym. Por. Benedykt XVI, *Sukcesja apostolska*. Katecheza podczas audyencji generalnej 10.05.06, „L'Osservatore Romano” 9–10 (2006), s. 43–44. Papież podkreślił dwa wymiary sukcesji apostolskiej: „Więź między kolegium biskupów i pierwotną wspólnotą apostołów rozumiana jest przede wszystkim w sensie ciągłości historycznej”, ale „również w sensie duchowym, ponieważ sukcesja apostolska w posłudze uważana jest za szczególnie miejsce działania i przekazywania Ducha Świętego” (s. 43).

53 Do niedawna wydawało się, że nie ma żadnych wątpliwości co do tożsamości Hipolita oraz autorstwa *Tradycji apostolskiej*. Uznawano, że był on prezbiterem Kościoła Rzymu z czasów papieża Zefiryne (190–217). Po Zefiryne papieżem wybrano Kaliksta, czego nie uznał Hipolit, który sam ogłosił się papieżem. Wydaje się jednak, że pojednał się z następcą Kaliksta, papieżem i męczennikiem Poncjaniem, wraz z którym poniósł śmierć męczeńską. Kościół Rzymu czci go bowiem jako swego męczennika. Kiedy Hipolit napisał *Tradycję apostolską*, był jeszcze prezbiterem Kościoła Rzymu. Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 173; B. Mokrzycki, *Droga chrześcijańskiego wtajemniczenia*, Warszawa 1983, s. 80–106; H. Paprocki, *Hipolita Rzymskiego „Tradycja apostolska”*. Wstęp, przekład, komentarz, „Studia Theologica Varsaviensia” 14 (1976) 1, s. 145–169. Najnowsze badania każą zrewidować wcześniejsze pewniki. Niektórzy zdecydowanie zaprzeczają jakikolwiek powiązaniom Hipolita z Rzymem. Por. M. Jacniacka, *Hipolit*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, Lublin 1993, kol. 916–918, twierdzi, że Hipolit nie był rzymianinem, zatem ani nie został wybrany w roku 217 antypapieżem, ani nie mógł zostać zesłany z papieżem Poncjaniem w 235 roku na Sycylię. Żył w III wieku, prawdopodobnie w Palestynie. Podobnie pisze M. Zachara, *Czy „Tradycja apostolska” jest dokumentem rzymskim?*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1 (2012), s. 3–20; M. Zachara, „*Tradycja apostolska*” (I). *Wprowadzenie*, <https://www.liturgia.pl/Tradycja-apostolska-I-Wprowadzenie/> (7.11.2017): „Ostatnio jednak coraz więcej zwolenników zyskuje pogląd, że *Tradycja apostolska* jest anonimowym zbiorem reguł kościelnych, powstałym w nieznanym miejscu, zapewne na Wschodzie i nie ma żadnego związku ani ze św. Hipolitem, ani z żadnymi schizmatyckimi wspólnotami”.

54 Por. Hipolit Rzymski, *Tradycja apostolska*, w: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, dz. cyt., s. 305–616.

biskupów; głośna modlitwa jednego z biskupów nad kandydatem, w której prosi on o Ducha Świętego dla kandydata do episkopatu (*epikleza*)⁵⁵.

Tekst święceń wychodzi od typologii Starego Testamentu: Bóg nigdy nie zostawił swojego ludu bez przełożonych, przywódców, a swojego sanktuarium bez posługujących; raczej to On sam jest głową nowego Izraela – Kościoła. Biskup jest jednocześnie „przewodnikiem” dzięki *Duchowi Przewodzenia* (*Spiritus principalis* w Wulgacie, gr. *pneuma hegemonikon, πνεῦμα ἡγεμονικόν*), a jego zadaniem jest rządzenie nowym ludem Bożym jak apostołowie. Hipolit, podobnie jak Tertulian, określa biskupa mianem „najwyższego kapłana” (*ἀρχιερέυς*), który sprawuje „najwyższe kapłaństwo” (*ἀρχιερατεύειν*). Jedynie biskup może ordynować poprzez nałożenie rąk⁵⁶.

Źródłem posługi biskupiej jest Jezus Chrystus, który udzielił swego Ducha prowadzenia apostołom i udziela Go obecnie ich następcom – biskupom, jak mówi modlitwa konsekracyjna: „Boże, Ojczy Pana naszego Jezusa Chrystusa [...], który ustanowiłeś przełożonych i starszyznę i nigdy nie pozostawiłeś bez sług świątyni swojej, który od początku świata chciałeś być wielbiony przez wybrańców swoich, ześlij teraz pochodzącą od Ciebie Moc, Najwyższego Ducha, jakiego dałeś umiłowanemu Synowi swemu, a przez Niego przekazałeś świętym apostołom, iżby budowali Kościół Twój w miejsce świątyni Twojej na nieustanną cześć i chwałę imienia Twego [...].”⁵⁷

W modlitwie tej jest wyraźnie ukazana kontynuacja pomiędzy Chrystusem, apostołami i biskupami. Prośba „ześlij teraz” podkreśla, że biskup poprzez akt konsekracji zostaje włączony do kolegium apostołskiego.

Episkopat zatem udziela szczególnego „ducha”, który pozwala stać się „przewodnikiem” (głową/pasterzem), dla kontynuowania misji apostołów,

55 Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 175–176; Hipolit Rzymski, *Tradycja apostołska*, dz. cyt., s. 306: „Na biskupa można wyświęcić tylko tego, kogo wybierze cały lud. Po ogłoszeniu jego imienia i wyrażeniu powszechnej zgody wierni zbiórą się w niedzielę wraz z prezbiterami i obecnymi biskupami. Biskupi włożą na kandydata ręce, natomiast kolegium prezbiterów będzie przy tym jedynie asystować biernie. Wszyscy zebrani zachowają milczenie, modląc się w głębi serca, by na wyświęconego zstąpił Duch Święty, zaś jeden z biskupów, specjalnie o to uproszony, odmówi podczas wkładania rąk następującą modlitwę [...]”.

56 Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 176–177.

57 Hipolit Rzymski, *Tradycja apostołska*, dz. cyt., s. 306.

którzy otrzymali tego samego Ducha w dniu zesłania. Dzięki temu Duchowi biskup jest również „najwyższym kapłanem” (głową kapłanów)⁵⁸.

ZAKOŃCZENIE

Sullivan zauważa, że w Kościele poapostolskim mamy do czynienia z dwoma aspektami apostołowości ściśle związanymi ze sobą, z których pierwszym jest apostołowość wiary Kościoła. Kościół pierwszych wieków był przekonany, że jego wiara zbudowana jest na objawieniu, które Jezus pozostawił apostołom, a które zostało wiernie zachowane i przekazane w Kościołach założonych przez apostołów. Aby wykazać swoją apostołowość, Kościoły lokalne powoływały się na przeszłość i teraźniejszość. Argument z przeszłości polegał na odwołaniu się do nieprzerwanej sukcesji biskupów od czasów apostołów, którzy przekazali wiarę przyjętą i przekazywaną dalej przez biskupów. Argument z teraźniejszości polegał na jedności w wierze wszystkich Kościołów chrześcijańskich, co potwierdzało, że ich wiara pochodzi z jednego, apostołowskiego źródła.

Drugim aspektem apostołowości jest posługa biskupów traktowanych jako następcy apostołów. Ireneusz i Tertulian podkreślali sukcesję na katedrach biskupich, które były symbolem ich władzy i nauczania. Hipolit podaje nam cenne informacje na temat ordynacji biskupa, dzięki czemu wiemy, że ordynacja dokonywała się przez nałożenie rąk biskupów z innych Kościołów, a modlitwa o zstąpienie Ducha Świętego świadczyła o przekonaniu, że ordynacja oznacza wcielenie do kolegium biskupiego, które jest kontynuacją kolegium apostołowskiego⁵⁹.

Mamy zatem czterech przedstawicieli piszących na temat znaczenia i teologii sukcesji apostołowskiej Kościołów lokalnych i ich biskupów: św. Klemensa Rzymskiego, św. Ignacego z Antiochii, św. Ireneusza i Tertuliana oraz św. Hipolita Rzymskiego. Ich pisma powstały w różnych okolicznościach, ze względu na różne potrzeby, ale wszyscy oni jednoznacznie potwierdzają, że zarówno wiara Kościoła, jak i urząd święceń

⁵⁸ Por. S. Pié-Ninot, *Introduzione alla ecclesiologia*, Casale Monferrato 1994, s. 82–83; R. Tura, *Ordine*, w: *Dizionario teologico interdisciplinare*, t. 2, Marietti Editori 1977, s. 648; J. Ichnatowicz, *Dlaczego prezbiter nie może udzielać święceń*, dz. cyt., s. 227–232; D. Spataru, *Sacerdoti e diaconesse*, dz. cyt., s. 50–51. Po reformie liturgicznej z roku 1968 modlitwa została umieszczona w nowym obrzędzie święceń biskupich.

⁵⁹ Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 180.

w Kościele pochodzą od apostołów, a ostatecznie od Chrystusa. Z tego względu Kościół jest przekonany, że sukcesja biskupia jest *de iure divino*⁶⁰. W obliczu tendencji do rozumienia Kościoła i kapłaństwa w Kościele w sposób wyłącznie horyzontalny odwołanie się do pierwszych świadków wiary sprawia, że na nowo dostrzegamy znaczenie apostołskiego wymiaru Kościoła i hierarchii kościelnej, ich współzależności i odpowiedzialności za przekaz wiary. Kościół lokalny ma prawo wymagać od biskupa wierności w wierze apostołskiej, którą wyznaje, biskup zaś ma obowiązek strzec depozytu wiary i reprezentować swój Kościół lokalny na forum Kościoła regionalnego i powszechnego⁶¹.

BIBLIOGRAFIA

- Altaner B., Stuiber A., *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, Warszawa 1990.
- Benedykt XVI, *Sukcesja apostołska*. Katecheza podczas audiencji generalnej, 10.05.06., „L'Osservatore Romano” 9–10 (2006), s. 43–44.
- Bujak J., „*Aby wszyscy byli jedno*” (J 17, 21). *Wprowadzenie do zagadnień ekumenicznych*, Szczecin 2012.
- Bujak J., *Kim jest ksiądz? Posoborowe dylematy teologii kapłaństwa*, „Ateneum Kapłańskie” 2 (2010), s. 231–248.
- Bujak J., *Tożsamość sukcesyjna we współczesnej refleksji eklezjologicznej i dialogach ekumenicznych*, w: *Teologia fundamentalna na straży tożsamości chrześcijaństwa*, red. P. Artemiuk, Płock 2017, s. 206–232.

60 Por. F. A. Sullivan, *Noi crediamo la Chiesa*, dz. cyt., s. 182–183.

61 Por. Międzynarodowa Komisja Mieszana ds. Katolicko-Prawosławnego Dialogu Teologicznego, Dokument z Chieti *Synodalność i prymat w czasie pierwszego tysiąclecia*, dz. cyt., punkt 9: „To wzajemne powiązanie pomiędzy *proestos* lub biskupem a wspólnotą jest konstytutywnym elementem Kościoła lokalnego. Wraz z duchowieństwem związanym z jego posługą, biskup lokalny działa pośrodku wiernych, którzy są stadem Chrystusa, jako gwarant i sługa jedności. Jako następca apostołów, sprawuje on swoją misję jako posługę w miłości, pasterzując swojej trzodzie, i prowadząc ją jako jej głowa, do jak największego zjednoczenia z Chrystusem w prawdzie, zachowując apostołską wiarę dzięki głoszeniu Ewangelii i sprawowaniu sakramentów”. Punkt 10: „Ponieważ biskup jest głową swojego Kościoła lokalnego, reprezentuje on swój Kościół wobec innych lokalnych Kościołów i w komunii ze wszystkimi Kościołami. Podobnie, sprawia on, że ta komunია jest obecna w jego własnym Kościele. Jest to fundamentalna zasada synodalności”.

- Cerami C., *Episcopato e presbiterato nella Chiesa dei Padri*, w: *Il presbitero nella Chiesa dopo il Vaticano II*, a cura di P. Sorci, Trapani 2005, s. 101–126.
- Collins K., *The Function of Bishops in the Ancient Church*, <https://www.kencollins.com/explanations/why-12.htm> (3.01.2018).
- Częsz B., *Ireneusz z Lyonu*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 7, red. S. Wielgus, J. Duchniewski i in., Lublin 1997, kol. 448–450.
- Drażkowski F., *Ignacy z Antiochii*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. I. Walkusz, S. Janeczek i in., Lublin 1993, kol. 1441–1443.
- Dulles A., *Posługa kapłańska w świecie współczesnym*, Kraków 2005.
- Greshake G., *Być kapłanem dzisiaj*, Poznań 2010.
- Hipolit Rzymski, *Tradycja apostołska*, w: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, Warszawa 1975, s. 305–616.
- Ignacy z Antiochii, *Ignacy do Kościoła w Efezie*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, red. M. Starowieyski, Kraków 1998, s. 113–119 (Biblioteka Ojców Kościoła, 10).
- Ignacy z Antiochii, *Ignacy do Kościoła w Magnezji*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, red. M. Starowieyski, Kraków 1998, s. 120–123 (Biblioteka Ojców Kościoła, 10).
- Ignacy z Antiochii, *Ignacy do Kościoła w Rzymie*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, red. M. Starowieyski, Kraków 1998, s. 128–131 (Biblioteka Ojców Kościoła, 10).
- Ihnatowicz J., *Dlaczego prezbiter nie może udzielać święceń?: biskup i prezbiter w pierwotnym Kościele*, „Kieleckie Studia Teologiczne” 2 (2003), s. 213–232.
- Ireneusz z Lugdunum, *Zdemaskowanie i odparcie fałszywej gnozy*, w: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, Warszawa 1975, s. 160–170.
- Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses*, w: A. Bober, *Antologia patrystyczna*, Kraków 1966, s. 30–56.
- Jacniacka M., *Hipolit*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. I. Walkusz, S. Janeczek i in., Lublin 1993, kol. 916–918.
- Jan Paweł II, List apostolski *Ordinatio sacerdotalis* o udzielaniu święceń kapłańskich wyłącznie mężczyznom, „L’Osservatore Romano” (wyd. polskie) 8 (1994), s. 7–9.
- Kiernikowski Z., *Kapłaństwo powszechne i kapłaństwo ministerialne*, w: *Sztuka bycia księdzem. Poradnik*, red. J. Augustyn, Kraków 2010, s. 29–41.
- Klemens Rzymski, *List do Kościoła w Koryncie*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostolskich*, red. M. Starowieyski, Kraków 1998, s. 51–81 (Biblioteka Ojców Kościoła, 10).

- Kongregacja Nauki Wiary, *Deklaracja o dopuszczeniu kobiet do kapłaństwa urzędowego „Inter insigniores”*, w: *W trosce o pełnię wiary. Dokumenty Kongregacji Nauki Wiary 1966–1994*, Tarnów 1995, s. 110–122.
- Joint International Commission for Theological Dialogue between the Roman Catholic Church and the Orthodox Church, *Synodality and Primacy During the First Millennium: Towards a Common Understanding In Service To The Unity Of The Church*, Chieti, 21 September 2016 (Międzynarodowa Komisja Mieszana ds. Katolicko-Prawosławnego Dialogu Teologicznego, Dokument z Chieti *Synodalność i prymat w czasie pierwszego tysiąclecia: Ku wspólnemu rozumieniu synodalności i prymatu w służbie jedności Kościoła* (21.09.2016)), http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/ch_orthodox_docs/rc_pc_chrstuni_doc_20160921_synodality-primacy_en.html (3.01.2018).
- Ministeri nella Chiesa antica. Testi patristici dei primi tre secoli*, a cura di E. Cataneo, Milano 1997.
- Mokrzycki B., *Droga chrześcijańskiego wtajemniczenia*, Warszawa 1983.
- Müller W., Wójcik W., *Biskup. Zarys historyczny*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Lublin 1995, kol. 587–593.
- Myszor W., *Gnostycyzm*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, red. L. Bienkowski, P. Hemperek i in., Lublin 1984, kol. 1201–1208.
- Nagy S., *Biskup w strukturze Kościoła*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Lublin 1995, s. 593–597.
- Neuner P., Zulehner P. M., *Zrozumieć Kościół. Eklezjologia praktyczna*, Poznań 2016.
- Paprocki H., *Hipolita Rzymskiego „Tradycja Apostolska”. Wstęp, przekład, komentarz*, „Studia Theologica Varsaviensia” 14 (1976) 1, s. 145–169.
- Pié-Ninot S., *Introduzione alla ecclesiologia*, Casale Monferrato 1994.
- Ratzinger J., *Kościół – znak wśród narodów*, Lublin 2013 (Opera Omnia, 8/1).
- Ratzinger J., *Kościół. Pielgrzymująca wspólnota wiary*, Kraków 2005.
- Ratzinger J., *The Nature of the Priesthood*, <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?id=874> (3.01.2018).
- Schatz K., *Prymat papieski od początków do współczesności*, Kraków 2004.
- Sesboüe B., *Pierwsze dyskursy chrześcijańskie i tradycja wiary*, w: *Bóg zbawienia*, red. B. Sesboüe, Kraków 1999, s. 21–61 (Historia Dogmatów, 1).
- Spataru D., *Sacerdoti e diaconesse. La gerarchia ecclesiastica secondo i Padri Cappadoci*, Bologna 2007.
- Sullivan F. A., *Noi crediamo la Chiesa. Lineamenti di ecclesiologia sistematica*, Casale Monferrato 1990.

Tertulian, *Preskrypcja przeciwko heretykom*, w: M. Michalski, *Antologia literatury patrystycznej*, t. 1, Warszawa 1975, s. 219–226.

Tihon P., *Kościół*, w: *Znaki zbawienia: sakramenty, Kościół, Najświętsza Maryja Panna*, red. B. Sesboüe, tłum. P. Rak, Kraków 2001, s. 294–476 (Historia Dogmatów, 3).

Tura R., *Ordine*, w: *Dizionario teologico interdisciplinare*, t. 2, Torino 1977, s. 645–660.

Zachara M., *Czy „Tradycja Apostolska” jest dokumentem rzymskim?*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1 (2012), s. 3–20.

Zachara M., *„Tradycja apostolska” (I). Wprowadzenie*, <https://www.liturgia.pl/Tradycja-apostolska-I-Wprowadzenie/> (7.II.2017).